

Ο Τύμβος του Μαραθώνα (5ος αι. π.Χ.).

ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΤΕΤΡΑΠΟΛΕΩΣ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

Στον Μαραθώνα οι ιστορικές μνήμες κυριαρχούν πάνω στο τοπίο του και εξυφαίνουν την ιερότητα του χώρου. Για όποιον ασχοληθεί με την έρευνα των μνημείων της περιοχής, το γεγονός της μάχης τον συνοδεύει σταθερά, λες και η πεδιάδα διατηρεί ακόμη ηχητικά την κλαγγή της («.. ανά πάσαν νυκτί και ἵππων χρεμετιζόντων και ἀνδρῶν μαχομένων ἔστι αἰσθέσθαι» – Πaus. I, 32, 4). Και είναι κυρίως χάρη στην οικειότητα της περιγραφῆς του Ηροδότου που ζωντανεύει το τοπίο και γεμίζει πολεμιστές, Πέρσες, Αθηναίους, Πλαταιείς, Θεούς και Ἴρωες, τον Μιλτιάδη, τον Καλλίμαχο, τον αγρότη-Ἴρωα Εχετλαίο, τον Ηρακλή, τον Επίζηλο, τον Κυναίγειρο, ακόμη τον Ἴππια να αναζητά μάταια το δόντι του στην άμμο του Σχοινιά και τον Πάνα να κατεβαίνει από την Αρκαδία σε βοήθεια των Αθηναίων (Ηροδ. VI. 105-117).

Τοπογραφικός χάρτης του Μαραθώνα (Τραυλάς).

Το ασύλληπτο αποτέλεσμα της μάχης που μοιάζει να εκπορεύθηκε από υπερφυσικές δυνάμεις μετουσιώνει τους συντελεστές του σε Ήρωες. Ως Ήρωες λατρεύθηκαν από τους Έλληνες αυτοί που έπεσαν στη μάχη¹, στη μνήμη των οποίων «Τάφος δὲ ἐν τῷ πεδίῳ ἀθιναίων ἔστιν, ἐπὶ δὲ αὐτῷ στήλαι τὰ ὄνόματα τῶν ἀποθανόντων κατὰ φυλάς ἐκάστων ἔχουσαι, καὶ ἕτερος πλῆταιεῦσι δοσιῶν καὶ δούλοις» (Παυσ. Ι, 32, 3). Με ιδιαίτερο Μνημείο τιμήθηκε ο Μιλτιάδης². Εξανθρωπισμένοι θεοὶ οδήγησαν στη μάχη τις τάξεις των Αθηναίων και Πλαταιαίων, τη συμβολή των οποίων κατέγραψε ο Πάναϊνος στη γνωστή εικόνα της Ποικιλίας Στοάς της Αγορᾶς των Αθηνῶν³: μαζί με τον Μιλτιάδη, τον Καλλίμαχο και τους άλλους, η Αθηνά, ο Παν, ο Ηρακλής, ο Θησέας, ο Μαραθάνας, ο Ξεχάλοιος. Από τις θεότητες που διεκδικήσαν κατ' ἐξοχήν «μερίδιο» για τη συμβολή τους στη μάχη — και το πήραν, σύμφωνα με τις μαρτυρίες και τις ενδείξεις — είναι ο Ηρακλής και ο Παν. Και των δύο

η λατρεία — αλλά και αυτή της Αθηνάς — πιστοποιείται στην περιοχή της Τετραπόλεως (που απαρτίζεται από τους οικισμούς του Μαραθώνα, της Τρικορύθου, της Οινόης και της Προβαλίνθου). Οι Τετραπολίτες συντηρούσαν στην επικράτεια τους μεγάλο αριθμό ιερών, όπου λατρεύονταν θεοί και ήρωες, τοπικοί και υπερτοπικοί, όπως αφήνει να νοηθεί επιγραφή με ημερολόγιο θυσιών που βρέθηκε στο Κουκουνάρι, στο δρόμο προς τη Σταμάτα — βλ. πιο κάτω. Από ιδιαίτερες μαρτυρίες παραδίδεται η ύπαρξη της λατρείας του Διονύσου, του Πυθίου και του Δηλίου Απόλλωνος και της Αρτέμιδος. Οι ενδείξεις όμως για τις λατρείες αυτές δεν συνοδεύονται δυστυχώς από επαρκή και ασφαλή αρχαιολογικά δεδομένα ούτε ανταποκρίνονται ούτε αναλογούν σε ισάριθμα κτηριακά κατάλοιπα. Τα με αρκετή βεβαιότητα αναγνωρισμένα ιερά της Τετραπόλεως είναι σήμερα τα εής δύο: το ρωμαϊκών χρόνων ιερό της Ίσιδας στην Μπρεζίτσα (βλ. το άρθρο της Ιφ. Δε-

κούλακου) και η Σηλιά του Παύλου στην Οινόη. Το ιερό του Ηρακλέους, του κατ' ἐξοχήν προστάτη ήρωα του Μαραθώνα — οι Μαραθώνιοι υπερηφανεύονταν ότι πρώτοι εισήγαγαν τη λατρεία του Ηρακλέους —, μπροστά από το οποίο στρατοπέδευσαν οι Αθηναίοι πριν από τη μάχη, θέτοντας την όλη επιχείρηση υπό την αιγίδα του ήρωα, αναζητήθηκε επίμονα από όλους τους μελετητές του Μαραθώνα όσοι ασχολήθηκαν με την τοπογραφία της περιοχής και την ανασύνθεση των γεγονότων της μάχης⁴. Από τις προτεινόμενες θέσεις για το Ηράκλειο επικρατέστερη θεωρείται σήμερα η περιοχή της Βαλαρίας, νότια από τον Τύμβο των Αθηναίων (Σωρῶ) και βόρεια από την Μπρεζίτσα, από όπου προήλθαν δύο επιγραφές αναφερόμενες στο ιερό και στους αγώνες προς τιμήν του Ηρακλέους. Η μία⁵, που χρονολογείται στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ., πιθανώς αμέσως μετά τη μάχη, παρουσιάζει αναβαθμισμένη την εορτή και τους αγώνες για τον Ηρακλή⁶ που

συντελούνταν ως τότε σε τοπικό επίπεδο, προφανώς από ευγνωμοσύνη προς τον ήρωα. Τη συμμετοχή σ' αυτήν αθλητών και από την υπόλοιπη Ελλάδα, όπως τον Οπούντα και την Αίγινα, παραδίδει εξάλλου και ο Πίνδαρος⁷. Η δεύτερη επιγραφή⁸ αναφέρεται στον «εμπύλιο» Ηρακλή, προσφώνηση η οποία συνεδέθη με τη ρήση «πρόσθε πυλών» ενός επιγράμματος για τη μάχη του Μαραθώνα που αφορούσε τη θέση της παρατάξεως των Ελλήνων. Σύμφωνα με τον Στ. Κουμανούδη το επίθετο «εμπύλιος» συνοδεύει το όνομα του ήρωος ως προσδιοριστικό του τόπου που βρίσκεται το ιερό του στο Μαραθώνα, στην είσοδο της πεδιάδας και στο στενό πέρασμα μεταξύ του όρους Αγριελίκι και της θάλασσας, που θυμίζει πύλες⁹.

Ο δεύτερος θεός που συνδέθηκε με τη μάχη του Μαραθώνα και εισέπραξε το αντίτιμο της ευγνωμοσύνης για τη βοήθεια που παρέσχε στους Αθηναίους είναι ο τραγοπόδαρος Παν¹⁰. Με τόπο λατρείας του Πανός, που αρχίζει από τον 5ο π.Χ. αι. κ.ε., ταυτίστηκε η πολυτάλαμη σπηλιά, γεμάτη σταλακτίτες και σταλαγμίτες, που ανακαλύφθηκε όταν χωρικοί, στα ίχνη μιας αλεπούς, εντόπισαν την εισόδο της σε ύψωμα ΒΔ της Οινόης, πάνω από την εκκλησία των Αγ. Αποστόλων. Τη σπηλιά αυτή, συνδεδεμένη με το όνομα του Πανός, απαρτιζόμενη από δωμάτια, λουτρά και πέτρες, «τό καλοδομένον Πανός αιπίλιον, πέτρα... αϊών ανασμέναι», αναφέρει και ο Πausανίας¹¹. Η σπηλιά χρησιμοποιήθηκε εντακτικά από τα νεολιθικά ως τα υστεροελλαδικά χρόνια, όπως φάνηρε σε η μέχρι σήμερα ανασκαφική έρευνα, που έφερε σε φως άβυσθα προϊστορικά αγγεία των εποχών αυτών. Μετά ένα χάσμα πολλών αιώνων στη χρησιμοποίησή της, η σπηλιά επαναλειτούργει τον 5ο π.Χ. αι., σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, την ερυθρόφωρη κεραμική και το μεγάλο αριθμό ειδωλίων του Πανός και των Νυμφών που βρέθηκαν στις επιχώσεις των 6 θαλάμων της¹². Η χρήση της, προφανώς ως τόπου λατρείας του Πανός και των Νυμφών, συνεχίζεται μέχρι και τα ρωμαϊκά χρό-

νια, ενώ τα ευρήματα φθάνουν ως τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Τη λατρευτική χρήση μαρτυρούν, πλην των ειδωλίων, και οι λαξευμένες κοιλότητες στα τοιχώματα της σπηλιάς για την τοποθέτηση αφιερωμάτων, αλλά και η αναθηματική, μαρμαρίνη ενεπιγραφή στήλη, αφιερωμένη στον Πάνα και στις Νύμφες, όπου αναγράφονται κανόνες για τους επισκέπτες της σπηλιάς (του 61/62 π.Χ.). Η έρευνα στη σπηλιά δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Για τον λόγο αυτό, και προς αποθάρρυνση επιδόξων, εκ του προχείρου, ανασκαφών, αποφασίσθηκε το φράξιμο της εισόδου της με τοίχο.

Μεταξύ των υπολοίπων θεών και ηρώων που συσχέτισθηκαν με τη μάχη του Μαραθώνα, εκτός από τον Ηρακλή και τον Πάνα, είναι και η Αθηνά¹³: πρόκειται εξάλλου για μια θεά που περιφέρεται οπλισμένη.

Όντως η λατρεία της Αθηνάς βεβαιώνεται από επιγραφές που βρέθηκαν στο Μαραθώνα αλλά και από άλλες μαρτυρίες και οι οποίες της προσδίδουν την προσωυμία «Ελληνίς». Η Ελληνίς είναι πανάρχαιη κριτική θεά που ταυτίσθηκε αργότερα από την Αθηνά και δέχτηκε ιδιαίτερη λατρεία στην Κόρινθο και το Μαραθώνα¹⁴. Η ύπαρξη ελών στον τελευταίο λειτουργησε επεξηγηματικά για την προσωυμία, ως τοπικό προσδιοριστικό («την προσγορίαν ταύτην εχοικέναι φασι την Άθηναν από τού έν Μαραθώνι έλους, ένθα ιδρύται»¹⁵). Το Ελληνίον (ιερόν), όπως επίσης και το Ηράκλειον, αναφέρεται στο γνωστό ημερολόγιο θυσιών, την επιγραφή που βρέθηκε στο Κουκουναρί, σε περιοχή της Επακρίας, και αφορά τελετουργίες και ιερά της Τετραπόλεως¹⁶. Εκεί η συχνά αναφερόμενη Ελληνίς Αθηνά φαίνεται να δέχεται μεταξύ των άλλων θεών και ηρώων τις πλουσιότερες θυσίες¹⁷.

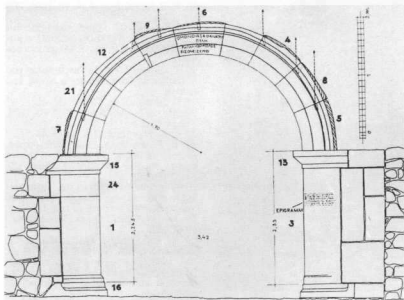
Ο ναός της Αθηνάς Ελληνίτιδος αναζητήθηκε, όπως ήταν φυσικό, καταρχάς στην περιοχή του μικρού έλους της Μπρεξίζας, στη θέση του μετέπειτα Ισείου¹⁸, αργότερα όμως σε άλλες θέσεις. Οι νέες αναζητήσεις έλαβαν αφορμή από την ανακά-

λυση επιγραφών που ανέφεραν την Αθηνά (όχι ειδικά την Ελληνίδα) και το ιερό της. Η πρώτη βρέθηκε από τον Χρ. Σωτηριάδη στον αγρό του Χρ. Δημαντόνη «εκατοντάδας τινός μόνον μέτρων ανατολικώτερος του Ηρακλείου» (το οποίο ο ίδιος τοποθετεί κοντά στον Αγ. Δημήτριο, στους πρόποδες του Αγριελίκι¹⁹). Η επιγραφή φέρει τις λέξεις ΗΟΡΟΣ ΤΕΜΕΝΟΣ ΑΘΕΝΑΑΣ και χρονολογείται, λόγω του σχήματος των γραμμάτων, στους «περί τον Μιλτιάδη και Θεμιστοκλέα χρόνους». Ο λίθος ήταν σε τόσο καλή κατάσταση, ώστε ο Σωτηριάδης να υποθέσει ότι η θέση στην οποία βρέθηκε ήταν και η αρχική θέση του λειψού²⁰.

Η δεύτερη επιγραφή, χαραγμένη σε βάθρο αγάλματος, βρέθηκε στη θέση Μάρμαρα, «ολίγων εντεύθεν του Λοιμικού... περί τον Λεγόμενον Πύργον», έφερε δε τις λέξεις: Άθηνάς τελεσιουργού²¹.

Με το αφιερωμένο στην Αθηνά, υπό αναζήτηση, ιερό ταυτίσει ο Σωτηριάδης τον «μικρό ναό» που ανέκοιψε στον Βρανά, 100 μ. δυτικά του θωλοτού τάφου, σε απόσταση 1000 μ. περίπου από τη θέση της επιγραφής του όρου²² και τον οποίο από τα «παμπληθή μικρά θραύσματα αγγείων» χρονολογεί στον τέταρτο και τρίτο π.Χ. αι.²³ Την ερμηνεία του στριχέει ο Σωτηριάδης «στα τεμάχια μαρμαρίνου θρόνου, τους κομψούς βραχιόνιας, χείρας και πόδας αγάλματος μαρμαρίνου γυναικείας θεότητας», ένδειξη όχι ιδιαίτερα ασφαλής για να αποκλειστούν άλλες υποψηφιότητες θεοτήτων εοίκων του «μικρού ναού».

Λατρείες και άλλων θεών και ηρώων μαρτυρούνται στην Τετραπόλη από επιγραφές, χωρίς αυτοί να έχουν εμφανίσει ιδιαίτερη συμμετοχή στη διαδικασία της μάχης. Ένα μεγάλο αριθμό θεοτήτων αναφέρει η επιγραφή από το Κουκουναρί—βλ. πιο πάνω—, προς τις οποίες προσφέρονταν θυσίες διαφόρων ζώων. Πολλά από τα ονόματα που αναγράφονται αφορούν τοπικές θεότητες, άγνωστες για το Πανελλήνιο. Μεταξύ άλλων αναφέρονται ο Ζεός ανθαλεύς, η Γη, η Ήρα, η Κόρη, η Κουροτρόφος,

Μνημειώδης πύλη της έπουλης του Ηρώδη Αττικού (σχ. Α. Mallwitz).

οι Μοίρες, η Νύμφη, η Χλόη, ο Ιόλαος, ο Γάλιος, η Ελευσινία, ο Νεανίας, οι Ακάμαντες, ο Υπτήνιος, ο Ήρωας και η Ηρωίνη (οι δύο τελευταίοι αταύτιστοι). Δυστυχώς όμως ειδικά ιερά για τις θεότητες αυτές ούτε μαρτυρούνται ούτε υποδηλώνονται

από κάποιες ενδείξεις διά της αρχαιολογικής έρευνας στον Μαραθώνα. Ούτε βέβαια τα ίδια τα μνημεία είναι πάντα τόσο αποκαλυπτικά—όπως στην περίπτωση του «μικρού ναού» πιο πάνω—ή των μαρμαρίνων εκείνων ενεπιγράφων μελών που

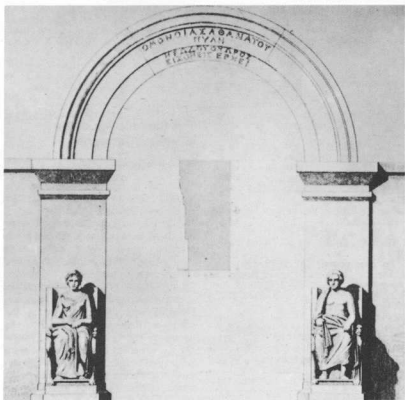
ανακάλυψε ο Σωτηριάδης στη θέση Ορνίδας (σημ. Αρνός) και τα οποία ο Vandaeerpool, διορθώνοντας τον Σωτηριάδη, απέδωσε σε ναϊκό (αντί ταφικό) κτίσμα²⁴. Στην πεδιάδα, στη θέση Πύργος²⁵, πρέπει να τοποθετηθεί το ιερό του Διονύσου, σύμφωνα με τις δύο επιγραφές που βρέθηκαν στην περιοχή γύρω από τον Πύργο, αναφερόμενες στον Διόνυσο και στο ιερό του²⁶. Η πρώτη, ρωμαϊκή, σκαλισμένη σε βάθρο αγάλματος, βρέθηκε 80 μ. ΝΑ του Πύργου και αναφέρει: «Πολυδευκίων τῷ Διονύσω εὐσεβίας ἔνεκα»²⁷. Η δεύτερη, από τις όχθες του Χαράδρου, χρονολογούμενη περί τα 350 π.Χ., αναφέρει συμβούλιο ιεροποιῶν αντιπροσώπων από τους τέσσερις δήμους της Τετραπόλεως που απευθύνουν ανάστημα προς τον Διόνυσο: «τετραπολείς τῷ Διονύσω ἀνεθεσαν. Λυσανίας Καλλιῦ Τρικορούσιος ἤρξεν. Ἱεροποιοί. Φανόδωρος Μαραθῶνιος Μελά[ν]ιπος Τρικορούσιος Φ[ε]ρ[ρ]υνοκλῆς Οἰνάρης. Ἀντικράτης Προβαλιῖος»²⁸. Κατά τον Ν. Παπαχάτζη, το Διονύσιο, ως κεντρικό ιερό μέσα στην πεδιάδα, ήταν τόπος σησίματος ψηφισμάτων της Τετραπόλεως, σύμφωνα και με επιγραφή από την Ακρόπολη των Αθηνῶν²⁹.

Ενδείξεις για την ύπαρξη ιερού του Διονύσου παρέχει επίσης το αρχαιστικό κεφάλι Διονύσου που βρέθηκε στην περιοχή του μικρού έλους, όπου ο Σωτηριάδης τοποθετεί και δεύτερο ιερό Διονύσου³⁰.

Κοντά στο Διονύσιο—προφανώς του Πύργου—βρισκόταν και ο τάφος του ήρωα ιατροῦ Αριστομάχου, ο οποίος δεχόταν και στον Μαραθώνα, όπως και στον Ραμνούντα, ιδιαίτερες τιμές³¹.

Στην περιοχή λατρευόταν επίσης ο Απόλλων, όπως μας πληροφορεί απόσπασμα του Φιλοχώρου που αναφέρει την ύπαρξη Πυθίου στην Οινόη και Δηλίου στο Μαραθώνα³². Στα δύο αυτά ιερά προσφέρονταν θυσίες πριν από την αποστολή της θεωρίας, που ξεκινούσε για τους Δελφούς και τη Δήλο από το Πύθιο και το Δήλιο αντίστοιχα.

Τέλος, την ύπαρξη ιερού προς τιμήν της Αρτέμιδος βεβαιώνει

Παλαιά αποκατάσταση της πύλης.

Στήλη με ιερό νόμο από το σπήλαιο του Πανός στο Μαραθώνα, ανάθημα εφήβων 61/60 π.Χ. (Το κείμενο δημοσιεύτηκε στα «Φιλία Ἐπις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν», Β', 306, σφμ. 30.)

επιγραφή σκαλισμένη πάνω σε δύο μαρμάρινα μέλη, προερχόμενα από δωρό, που βρέθηκαν τον περασμένο αιώνα εντοιχισμένα στο πηγάδι «κάποιου Ραμπάνη» κοντά στον Σωρό. Το ένα έφερε τη λέξη: ΑΡΤΕΜΙΔΙΟΣ, το άλλο τη λέξη: ΕΙΕΙΘΥΙΩΝ³³.

Οι σκόρπια μαρτυρίες για τα ιερά της Τετραπόλεως στα κλασικά κυρίως χρόνια παρουσιάζουν μια κατακερματισμένη εικόνα για τη θρησκευτική ζωή της κοινότητας, από τις σημαντικότερες σε ιστορία και διαχρονική υπόσταση. Το πλήθος των αρχαιολογικών ευρημάτων όλων των εποχών, από τα νεολιθικά ως τα ρωμαϊκά και μεσαιωνικά χρόνια, η περιγραφή του Ηροδότου, η «καγγή» της μάχης διεκδικούν προνομιακή μεταχείριση και προστασία αυτής της γης κατά των κινδύνων που ασφικτικά την απειλούσαν καθημερινά, όπως της αυθαίρετης δόμησης και των άλλων καταστροφικών επεμβάσεων στους αρχαιολογικούς της χώρους —βλ. τελευταία, το καλοκαίρι του 1990, την αυθαίρετη εγκατάσταση τεραστίου, διπλού αγώγυ του ΕΥΔΑΠ, μέσα και πάνω στους τοίχους του ρωμαϊκού θαλασινού της Οινόης. Η γη αυτή, ως ιστορικό κεφάλαιο, ανήκει στο μέλλον της, «... ούκ ημετέρα ἐστί οὐδέ μιν δυνησώ-

μεθα ὑποχειρήν ποιήσασθαι ὁκόσον δέ τί μοι μέρος μετήν, ὁ δῶν μετέχει», όπως ανεφώνησε σε και ο Περσισ ἀχνόντας μάταια το δόντι του μέσα στην ἄμμο του Σχοινιά³⁴.

1. IG II, 471 Θουκ. III, 58.

2. Πaus. I, 32, 4. Βλ. και Ν. Παπαχατζή, Παιονία Αττικά, 423, σμ. 2 για τη θέση του μνημείου αυτού στον σημερινό «Πύργο», σύμφωνα και με τον Leake.

3. Πaus. I, 15, 3. Βλ. και Παπαχατζή, ὁ.π., 252, σμ. 3.

4. Αναφέρονται επιλεκτικά οι: Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1933, 32 κ.ε.: 1934, 29 κ.ε.: 1935 κ.ε., ὁ.ἰδ., Η Τετράπολις του Μαραθῶνος και το Ηράκλειον του Ηροδότου: Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολῆς του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Α' (1928), I κ.ε.: Ν. Κ. Pritchett, Univ. Cal. Publ. Studies, Greek Topography I (1965), 83 κ.ε., και II (1969), I κ.ε. E. Vanderpool, AJA 70, 1966, 320 κ.ε. Π. Θέμελης, ἈΔ 29, 1974, 235 κ.ε.

5. Seg 10, 2 και E. Vanderpool, Hesperia II 1942, 329.

6. L. Deubner, Attische Feste (1959), 227.

7. Πινδ. Ὀλυμπ. IX, 89-90, Πυθίων. VIII, 78-79.

8. Στ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1972, 6 πιν. 18. J. Travlos, Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika (1988), 219, εικ. 313.

9. Στ. Κοιμανοῦδης, ΑΑΑ II, 1978, 237. 10. Ηροδ. VI 105, 106.

11. Πaus. I, 32, 7.

12. Ἐργον 1958, 15 κ.ε. E. Vanderpool, AJA 62, 1958, 321. BCH 82, 1958, 681, 685, εικ. 27, 28. Travlos, ὁ.π., 218.

13. Βλ. πιο πάνω σχετικά με το ἔργο του Παναίου στην Παικίλη Στοά.

14. Et. Magn., 332 S. Solders, Die Ausserstädtischen kulte und die einigung Attikas (1931), 15, 43.

15. Σχολ. Πινδ. Ὀλυμπ. XIII, 56.

16. R. B. Richardson, AJA 10, 1895, 209 κ.ε., 223.

17. Σύμφωνα με το είδος των προς θυσία ζώων, η Αθηνά αυτή συνδέεται κατά τον Solders (ὁ.π., 15:44) με τον τοκέτο.

18. Γ. Σωτηριάδης, Η Τετράπολις του Μαραθῶνος, ὁ.π., 25 (η ταύτιση του Leake).

19. Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1933, 42.

20. Βλ. και E. Vanderpool, AJA 70, 1966, 319 με σμ. 5.

21. Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1933, 46.

22. Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1935, 90 κ.ε. Βλ. για τη θέση του ναού στον χάρτη του E. Vanderpool, AJA 70, 1966, 320: Small Temple.

23. Ο Pritchett αναφέρει ότι περιουλέλεξε από το περιβάλλον του ναού πολλά ὄστρακα του 5ου π.Χ. αι., ὁ.π., Studies in Ancient Greek Topography I (1965), 89.

24. Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1933, 43. E. Vanderpool, AJA 70, 1966, 321. W. Peek, AM, 1942, 68. Αναρωτιέμαι αν τα μέλη αυτά έχουν σχέση με το κτίσμα του «μικρού ναού», χωρίς να μπορώ να δώσω λύση.

25. Γι' αυτήν και για όλες τις θεότητες που προαναφέραμε βλ. E. Curtius - J. A. Kaupert, με κείμενο A. Milchhoefer, Karten von Attika (1883), φύλλο XIX.

26. Ο θεός σημειωτέον δεν αναφέρεται στην επιγραφή από το Κοικουινάρι.

27. H. G. Lolling, AM 10, 1885, 279.

28. Solders, ὁ.π., 41-27.

29. Ν. Παπαχατζή, Πaus. Αττικά, 420. Βλ. και Solders, ὁ.π., 41: 26.

30. Γ. Σωτηριάδης, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 7, 1932, 226, ὁ.ἰδ., ΠΑΕ 1935, 126, 128 σμ. I. Ο Σωτηριάδης αναφέρει την κλοπή του κεφαλαίου αυτού από χωρικό.

31. Bekker, Anecd. Gr., 262.

32. Philochor Fragmenta, de Tetrapoli 158—Σχολ. Σοφοκλ. Οιδίτ. Κολ. 1047.

33. H. G. Lolling, AM 10, 1885, 279 κ.ε.

34. Ηροδ. VI, 107.

The Sanctuaries of the Marathon Tetropolis

A. Onassoglou

Marathon is closely related to the famous battle of 490 BC, which has vividly been described by Herodotus.

The heroes and gods who contributed to this Greek victory were worshipped in the Marathon tetropolis which consisted of the Marathon, Trikorynthos, Oenoe and Provalinthos settlements. Apollo, Artemis as well as Dionysus were deities who were also worshipped in Marathon. Heracles was considered to be the patron and major hero of Marathon. His sanctuary is located at the Valaria vicinity, while Pan and the Nymphs were worshipped in a multi-chambered cave on the NW of Oenoe. The sanctuaries of the other deities, known from literary sources, have not as yet been located with certainty.